

Házassági tanácsok

– Bevezető

(Bolonyai Gábor)

A Kr. e. 90 és 100 közé datálható,¹ személyes hangú tanácsadó beszéd, a *Házassági tanácsok* (*Gamika parangelmata, Praecepta coniugalia*) két címzettje Plutarkhosz két tanítványa (vö. 138C–D). A „mester” egyfajta esküvői ajándékként nyújtja át (azaz küldi meg irodalmi levél formájában) az ifjú párnak 48 tanács laza füzérét. Mindegyik tanács egy-egy többé-kevésbé ismert szokást, képzetet, történetet vagy véleményt vesz alapul, mely vagy eleve, hagyományosan kötődik a házastársi kapcsolat különféle részleteihez, vagy Plutarkhosz teremt kapcsolatot közöttük. De akár tradicionális motívumot értelmez újra, akár új összefüggésekre mutat rá a szöveg, az ily módon megvont párhuzamokkal és ellentétekkel olyan élettapasztalatokat fogalmaz meg, amelyek pozitív vagy negatív példaként szolgálhatnak a közös életüket megkezdő fiatalok számára.

Pollianus és Eurüdiké, a két fiatal a Delphoi környékén élő előkelő családok gyermekeként születtek;² talán nemcsak Plutarkhosz révén ismerhették egymást régóta és közeliről, hanem lakhelyükből és társadalmi helyzetükből adódóan is. Közvetlen családtagjaik kilétére Plutarkhosz egyéb műveinek ajánlásai, dialógusainak szereplői, valamint ténylegesen ránk

¹ A műben említett személyek életrajzi adatai alapján, lásd Jones 1966, 71. o.

² Teljes nevükön: Lucius Flavius Pollianus Aristion és Memmia Eurydice. A római és görög nevekről lásd a 138A-hoz írt jegyzetet.

maradt feliratok alapján következtethetünk.³ Ezekből a családokból kerültek ki annak a baráti társaságnak a tagjai is, amely a plutarkhoszi dialógusok és esszék szellemi háttérét és ihlető közegét jelentette. A társaság nem alkotott szabályos iskolát, és a *Házassági tanácsok* alapján is inkább informális kapcsolatra következtethetünk mester és tanítványai között. Plutarkhosz nem hivatásos tanárként, nem egy karakterisztikus elmélet képviselőjeként tanítja tanítványait, hanem saját tapasztalatait osztja meg idősebb barátként fiatalabb barátaival, egy olyan ember tekintélyével, aki egész addigi életét, így házasságát is filozófiai elveivel összhangban igyekezett élni.

A házasság témája értelemszerűen nagyon sokféle összefüggésben és nagyon sokféle formában megjelenik a görög irodalmi és tárgyi kultúra korábbi időszakaiban. A gazdag irodalmi hagyományból az egyik legfontosabb viszonyítási pontot a két homéroszi eposz sokszínű házasságképe jelenti Plutarkhosz számára. Homérosz elsősorban Odüsszeusz és Pénélopé különleges kapcsolatán keresztül nyújt részletes és összetett képet férfi és nő – rengeteg próbatételt kiálló és ilyen értelemben eszményi – kapcsolatáról, ugyanakkor Helené és Parisz, Hektór és Andromakhé, Arété és Alkinoosz, sőt Odüsszeusz alkalmi kapcsolatain keresztül is paradigma-szerűen ábrázolja a partneri kapcsolatok sokféle formáját, melyekben sajátosan keverednek a követendő és kerülendő elemek (lásd például 5, 21, 23). A plutarkhoszi tanácsokhoz egy másik fontos referenciát a házasságok jogi szabályozása kínált, kezdve annak kodifikált formáival, a Szolónnak

³ Pollianus apja Titus Flavius Soclarus néven szerepel fivérével, Titus Flavius Agiasszal együtt egy szoborfeliraton (*IG IX.1. 90*), amelyet Nerva császár tiszteletére állítottak közösen. Soclarus (a név a görög Szóklarosz latinos átírása) Plutarkhossal egy időben töltött be kisebb tisztségeket a delphoi jósdát működtető papi testületben; Plutarkhosz Apollón papjaként szolgált évtizedeken át, lásd Bowersock 1965, 268. o.; Puech 1992, 4879–4883. o. Eurüdiké családi kapcsolatait kissé nehezebb feltérképezni. A legtöbben azzal a Kleával azonosítják anyját, akinek az *Iszisz és Oszirisz*, valamint a *Nők erényei* című művét ajánlotta Plutarkhosz (Kapetanopoulos 1966; Puech 1992; Pomeroy 1999, 42–43. o.). Az előbbi műből tudhatjuk, hogy Klea a delphoi jósda *thüiaszainak* (azaz bakkhánsnőinek) volt a vezetője (364E); lásd még Plutarkhosz: *Görög szokások eredete* 293C. Mások viszont (például Stadter 1999, 174. o.) Pollianus anyjának gondolják Kleát. Pollianus és Eurüdiké mindenesetre Kleának nevezték el saját lányukat, akár a férj, akár a feleség anyja után, s rajta kívül még két fiuk is született (Puech 1981, 189. o.). Az ifjabb Klea szintén töltött be papi tisztséget Delphoiban, és ránk maradt egy szobor is, amelyet anyja, Eurüdiké emlékére állított (*SEG 1. 159*). Végül létezik egy harmadik elképzelés is: Bowersock (1965, 268. o.) szerint Plutarkhosz az ifjabb Kleának ajánlotta fentebb említett két írását is, ebből adódóan Eurüdiké anyját nem ismerjük.

tulajdonított athéni törvényekkel (1, 42), a különféle szokáshagyományok irratlan normáin, valamint rituális előírásokon át (2, 27, 28, 34, 36) más népek, például a perzsa, egyiptomi vagy római társadalom jogszokásaival be-
 zárólag (16, 22, 30, 34, 35). A leginkább meghatározó hatást azonban a házasság filozófiai elemzése gyakorolták szemléletére, mindenekelőtt Platón, aki nemcsak a házasság rossz gyakorlatát bíráló nézeteit fejtette ki, hanem felvázolta annak kívánatos, eszményi formáját is (lásd 20, 28, 47, 48). Bizonyos pontokon támaszkodik a sztoikus iskola elképzeléseire is (34). Végül említést érdemel Xenophónnak *A gazdálkodásról (Oikonomikosz)* szóló dialógusa, amely Kr. e. 370 körül, tehát mintegy ötszáz évvel korábban, a görög próza klasszikus korszakában keletkezett. A két írást gyakran szokás együtt olvasni vagy összehasonlítani,⁴ mert szembeállításukkal jól szemléltethető a házasság intézményét érintő hagyományok folytonossága és változása. Bizonyos alapfeltevéseket Plutarkhosz sem kérdőjelez meg a férfi és női nemi szerepeket illetően, de elődéhez képest gyökeresen másképp írja le azokat a célokat, amelyekre a házaspárnak törekedniük kellene kapcsolatukban. Plutarkhosz nem hivatkozik ugyan Xenophón művére, de az a házasságfelfogás, amellyel vitatkozva kifejti a maga nézeteit, itt fogalmazódik meg – legalábbis az utókor számára – a legtisztább formában. Az eltérések és újítások kiemelésére nekünk is érdemes ennek a két műnek rövid összevetéséből kiindulnunk. Xenophón egy olyan házasságmodellt ír le, amely a Kr. e. 5–4. században népszerű elvek szélsőségesen következetes érvényesítésén alapul. A modell a két nem biológiai és fizikai adottságainak éles szembeállításából indul ki: míg a „gyengébb nemet” a gyermek kihordására, megszületésére és gondozására, továbbá étel- és ruhakészítésre teszik alkalmassá testi adottságai, a férfiak harcra és kemény munkára születtek (7. 22–25). Ebből adódik, hogy a nők élettere és tevékenységi köre a családra és a házimunkára korlátozódik, míg a férfiak terepe a szabadter és a közösségi élet, amelybe egyaránt beletartozik a mezőgazdasági munka, valamint a közélet valamennyi formája: az aktív politizálás, a háborúzás, a társasági élet és a szórakozás (7. 1–3; 11. 7–24).

Eddig a pontig a nemek közti különbségekre és munkamegosztásra vonatkozó elképzelések még inkább hagyományosnak nevezhetők. Iszkhomakhosz (aki a saját házasságának példájával mutatja be a modellt Szók-

⁴Lásd például Pomeroy 1999; Wiemer 2005.

ratésznak a dialógusban) igazi újjítása abban áll, hogy olyan alaposan és részletesen megtanítja feleségét, hogyan tartson katonás rendet a háztartási eszközök és tárgyak között, valamint hogyan intézze a ház ügyeit, hogy a kiképzés végén teljesen szabad kezét ad neki a maga birodalmában, és rábízza a családi vagyoni és gazdasági irányítását – s így a férj élete minden percét a férfiak körében töltheti. A teljes munkamegosztásból adódóan viszont a házaspár már nem is annyira kiegészítik egymást, mint inkább két külön világban mozogva élnek egymás mellett. Az anyagi gyarapodás közös érdekén kívül szinte semmi sem köti össze őket. Érzelmi és szellemi távolságuk, melyet eleve megalapoz a köztük lévő életkori különbség (a feleség épphogy betöltötte tizenötödik évét, amikor hozzáment középkorú férjéhez), még a gyereknevelés és -nevelés (a házasság másik, hagyományos fő célja) hatására sem csökken. Iszkhomakhosz mindenesetre elégedetten és büszkén mutatja be Szókratésznak az általa kialakított rendet, mely teljes szabadságot és függetlenséget biztosít számára; a lényegében házvezetőnőnek használt feleség nézőpontjával és véleményével nem foglalkozik,⁵ ahogyan erről maga a dialógus egésze is hallgat.⁶

Egészen másban látja a házasság értelmét és célját Plutarkhosz.⁷ Szerinte akkor sikeres egy házasság, ha a házastársak – minden különbség ellenére, amely a férj és a feleség eltérő társadalmi helyzetéből, szerepéből, nemi vagy biológiai adottságaiból adódhat – közösen élik életüket, kölcsönösen

⁵ A házasságról szóló szövegek férficentrikus nézőpontjáról lásd Wiemer 2005, Xenophónhoz különösen 429–432. o.

⁶ Amennyiben a xenophóni dialógus főszereplője megegyezik a vele azonos nevű és évtizedekkel korábban élt történelmi személlyel (a név ritkasága miatt ez elég valószínű), a házassági modell a valóságos életben csúfos kudarcba fulladt. Iszkhomakhosz néhány évvel később elvesztette vagyonát, majd meghalt, felesége pedig – immár negyvenes éveiben járva, nagymamaként – a kor egyik legzűrösebb családi botrányába keveredett. Andokidész beszédéből (*A misztériumokról* 124–127) tudjuk ugyanis, hogy Iszkhomakhosz lányát a dúsgazdag Kalliasz vette feleségül, házasságukból két lányuk is született, de egy idő után a férj ráunt a feleségére, és anyósával, azaz Iszkhomakhosz özvegyével kezdett viszonyt. A lány nem tudta elviselni a hármásban élés szégyenletes helyzetét; először fel akarta akasztani magát, végül elköltözött a házból, anyja viszont (Andokidész Khrüszillának nevezi) szintén szült egy gyermeket Kalliasznak. Vitatott (és többféle magyarázat született arra), hogy miként egyeztethető össze a Khrüszilláról adott kétféle kép: a mintafeleség és a botrányhős alakja; a kérdésről lásd Pomeroy 1994, 259–263. o.

⁷ Még akkor is, ha bizonyos kérdésekben (mint például a vagyon megosztásában, a házastársi hűség és tisztelet központi fontosságában vagy a kozmetikumok és szépítőszerke-

megosztva egymással gondjaikat, gondolataikat és döntéseiket. Ez a szoros összetartozás és közösség – Plutarkhosz újszerű és egyedülálló felfogása szerint – az életnek szinte valamennyi területére ki kell hogy terjedjen: az anyagiakra, a társadalmi és társasági kapcsolatok jó részére (barátságra, rokoni, ünnepi és kultikus közösségekre egyaránt), valamint a mindennapi együttélés és érintkezés legapróbb részleteire is – mindenütt egymás társai és támaszai kell hogy legyenek. A xenophóni és plutarkhoszi házasságmodell közti különbséget talán az érzékeltetheti a legszemléletesebben, hogyan tárgyalják az együttélés első napjait. Iszkhomakhosz szavaiból (feleségével csak akkor ül le beszélgetni, amikor már „annyira megnyugodott, hogy szót válthat vele”) nemcsak arra lehet következtetni, hogy az új környezet és élethelyzet traumatikus hatással lehetett a nőre, hanem arra is, hogy a férj teljesen magára hagyta a szinte még kislány feleségét a problémával, tökéletes érzéketlenséget tanúsítva iránta. Ezzel szemben Plutarkhosz tapintattal, nem tolakodóan, de nyíltan és egyenesen szóba hozza az első érintés, az első csók, a nászéjszaka pillanatait is, és nemcsak a mézeshetek örömeivel, hanem az első összezőrdülésekkel kapcsolatban is vannak tanácsai, férj és feleség számára együtt és külön-külön is (1–4).

Ugyanakkor ez a házastársak közötti közelség és kölcsönösség nem jelenti a két fél egyenrangúságát vagy szerepeik azonosságát – a férj egyfelől szinte mindenütt kezdeményező és vezető pozícióban, „hangadóként” irányítja (lásd 11) hozzá igazodó feleségét, másfelől az együttélési szabályok esetleges megsértése a férj esetében enyhébb következményekkel jár, annak ellenére, hogy maguk a szabályok egyaránt vonatkoznak mindkét félre.⁸

Ennek az aszimmetriának és aránytalanságnak megítélésekor azonban nem szabad megfeledkeznünk arról a fontos körülményről, hogy a nők évszázadokra visszamenőleg alárendelt helyzetben éltek a mindenkori görög társadalmak patriarchális viszonyai között (a Mediterráneumban élő más kultúrákhoz hasonlóan), jogi szempontból közelebb állva a kiskorúak

⁸ Plutarkhosz szavaiból arra lehet következtetni, hogy a férj hűtlenségét inkább csak erkölcsi vétségnek tartja, ami miatt a feleség kezdeményezhet ugyan válást, de nem feltétlenül (lásd 16, 41, 43, 44), a feleség hűtlenségével kapcsolatban viszont szóba sem jöhet, hogy bocsánatos bűnnek lehetne tekinteni; a házasságtöréssel kapcsolatos törvények értelmében automatikusan azt vonja maga után, hogy a férj „elküldi” feleségét, azaz elválik tőle, lásd Todd 1993, 279. o.

és a rabszolgák, mintsem a teljes polgárjoggal rendelkező, szabad férfiak státusához. A *Házassági tanácsok*ból kibontakozó házasságmodell különlegessége éppen abban áll, hogy a házastársak kapcsolatát annyira szorosan fűzi, hogy ezáltal jelentősen csökken a hagyományos nemi szerepeikből adódó távolság közöttük; a férj érdekeinek és szempontjainak érvényesítése helyett a hangsúly arra esik, hogy a házasság kölcsönös tiszteleten alapuló, harmonikus együttműködést jelentsen.

Érdemes néhány részletet is kiemelni az együttélésnek ebből az újszerű formájából. Ami a vagyonközösség elvét illeti, ennek vállalása – bár Plutarkhosz nem fejti ki a megvalósítás részleteit – nyilvánvalóan nem teljesen ugyanolyan döntéseket kíván a házasfelektől: a férjnek az atyától örökölt, ősi családi vagyon kezelésébe kell bevonnia feleségét, míg a feleségnek a maga függetlenségét többé-kevésbé garantáló hozományról (vagyis ennek külön kezeléséről), valamint a divatos öltözködésre és megjelenésre való – értelemszerűen komoly költségekkel járó – igényeiről lemondania (12, 26, 48). A vagyonuk egyesítéséhez (34) azonban mindkettőjük részéről mértéktartás szükséges. Plutarkhosz alapvetőnek és nélkülözhetetlennek tartja az anyagiak azonos megítélését (20), de csak röviden foglalkozik a kérdéssel, mint ami feltétele ugyan a jó házastársi kapcsolatnak, de nem áll a központjában (vö. 24).

Jóval nagyobb teret kapnak azok a nem rokoni kapcsolaton alapuló közösségek és társasági formák, amelyekhez a házastársak egyaránt és együttesen tartozhatnak. A klasszikus kori elkülönülés helyett a plutarkhoszi modellben (amely jelentős mértékben a korszak változásait is tükrözi) a feleség bevonódik a férj baráti köreibbe, még ha nem is teljesen egyenrangú és önálló személyként. A férfiak világából, konkrétan: a férfiszobából (*andrón*) korábban teljesen kizárt feleség a baráti összejöveteleken olykor talán személyesen is jelen lehet (erre utalnak a nőknek szóló plutarkhoszi ajánlások), de olvasóként már mindenképp követheti az itt elhangzó vitákat. Együtt mutatkozhat férjével a nyilvános térben, akár hétköznapiokon is, igaz, a háttérbe húzódva, mint *Hold a Nap jelenlétében* (9). Az aszimmetria és a függetlenség hiánya paradox módon a nők saját világával kapcsolatban érvényesül a legerősebben. Attól ugyanis kifejezetten óv Plutarkhosz, hogy a feleségnek külön barátnői legyenek, akikkel rendszeresen összejár (44). A „női pletykát” (amit a klasszikus kori közvélemény szintén kárhoztatott ugyan, de mint az elkülönülés velejáróját megtűrte) a legnagyobb

veszélynek tartja, ami a házastársi egyetértést kikezdheti. Hasonlóképp el-
lenzi azt is, hogy a feleség férjétől függetlenül legyen kultikus közösségek
tagja; az istenek tiszteletében is hangsúlyozza a közös részvétel fontosságát
(19, 48).

A házastársi összhang azonban – nem meglepő módon – elsősorban ket-
tőjük személyes kapcsolatától és érintkezési módjától függ. A *Házassági
tanácsok* különösen sokrétűnek ábrázolja ezt a viszonyt, melynek egyaránt
van érzelmi-lelki, szellemi-intellektuális, erkölcsi, valamint szexuális olda-
la is. Az érzelmi összhang megteremtéséhez (amelybe a közös szórakozás
és viccelődés is beletartozik, lásd 14, 15, 29) nélkülözhetetlen, hogy mind-
két fél odafigyeljen a másikra,⁹ de több élethelyzetben is a feleségre hárul
a nagyobb feladat: neki kell igazodnia férje hangulataihoz (14, 22, 27),
valamint tőle várják a családon belüli feszültségek feloldását és a rokonok
közti közvetítést is (28, 35, 36, 37). A szellemi közösség alapját közös olva-
sások és az olvasmányok megbeszélése teremti meg, mely a férfi vezetésé-
vel történik (48). Ennek a „társas filozofálásnak” azonban nem egyszerűen
az ismeretszerzés vagy az elvont gondolkodás lélektisztító hatása a célja,
hanem elsősorban arra irányul, hogy olyan döntéseket tudjanak hozni az
életben, amelyek legfőbb értékeikkel összhangban vannak. Elsőre talán
meglepő módon, de a szexualitás kérdését is leginkább ebben az összefü-
gésben érinti Plutarkhosz. Azt magától értetődőnek veszi, hogy Aphrodité
világában a testi élvezetek játsszák a főszerepet (lásd 1, 2, 23, 27, valamint
a mű prooimionját); tanácsai egyfelől a testi szerelem megítélésére és há-
zasságban betöltött szerepére vonatkoznak, másfelől az együttlét során ta-
núsított lelki és érzelmi beállítottságra. Az örömszerzés kölcsönösségének
a szempontját fentebb már említettük. Legalább ilyen fontos a mértéktartás
és önuralom (*szóphroszüné*) erénye, amely a testi örömök helyén való ke-
zelését teszi lehetővé. A nők esetében többször is hangsúly esik a szemér-
mességre mint olyan erényre, melynek különösen ezekben a sokak által
szemérmetlennek tartott dolgokban kell megnyilvánulnia. Plutarkhosz egy-
helyütt a szerelem szakrális aspektusára is kitér. A szent szántás intézmé-
nyének felidézésével emlékeztet arra, hogy Aphrodité hatalma jóval túlnő
a testi gyönyörökön: két test egyesülése az új élet létrehozásával szentsé-
gessé válik (42). Az utódnemzés kérdésével viszont érdekes módon már

⁹ Ehhez lásd Foucault 2001.

nem foglalkozik Plutarkhosz (ahogy a gyerekneveléssel sem). Ez abból a szempontból mindenképp meglepő, hogy a házasság intézményének épp az az egyik fontos (ha nem épp a legfontosabb) célja, hogy a feleség életet adjon a családi, „atyai” vagyon leendő örökösének. Elképzelhető, hogy a témát óvatosságból sem említette (a meddőség esélyét sosem lehet kizárni), mint ami még egyelőre nem aktuális, de a mellőzés talán a mű általános megközelítésével is magyarázható. A tanácsok kifejezetten az ifjú pár személyes kapcsolatára vonatkoznak, és ehhez képest még majd megszületendő gyermekük is külső személynek tűnhet.

Házassági tanácsok

(Fordította: Agócs Péter: 8; Albu Gyöngyi és Hussein Evín: 9, 10, 18, 19; Albu Gyöngyi: 26, 35, 40, 46; Almásy Adrienn: 14, 30, 31, 32, 41, 42; Bagaméri Enikő: 6, 7, 15, 17, 27, 28, 37, 38; Bakos Piroska: 2, 3, 16, 21, 23, 34, 39, 43; Barta Andrea: 4; Hasznos Andrea: bevezetés [második fele], 1, 29, 48; Labancz Zsolt: 13; Németh András: bevezetés [első fele], 20; Thúry Lászlóné Figler Krisztina: 11, 12, 24, 25, 33, 47; Tombor Kata: 5, 22, 36, 44, 45)

138A

Plutarkhosz sok boldogságot kíván Pollianusnak és Eurüdikének!¹

B

Most, hogy Déméter papnője zárt ajtók mögött elvégezte rajtatok az ősi rítust,² arra gondoltam, hogy az sem volna haszontalan és a hagyománnyal

¹ A vőlegényt római, a menyasszonyt görög néven szólítja meg Plutarkhosz (hasonlóképp a záró, 48. fejezetben), noha mindketten görögök voltak, kettős névvel és identitással. Teljes nevük latinul: Lucius Flavius Pollianus Aristion (görögül: Arisztión), illetve Memmia Eurydice (görögül: Eurüdiké), lásd Pomeroy 1999, 42–43. o. A római polgárjoggal rendelkező görögök esetében asszimilációs törekvéseik erősségét tükrözhetette, melyik nevüket használták.

² A szertartás lefolyásáról más forrás sem nyújt felvilágosítást. Déméter személyéből arra lehet következtetni, hogy a rítus célja a termékenység és bőség biztosítása lehetett. Déméter Boiótiában is nagy tiszteletnek örvendett, ahol azt a hónapot is róla nevezték el, amikor a vetést végezték (lásd Plutarkhosz: *Iszisz és Oszirisz* 378E; *Pelopidasz* 280B–C). Athéni szokás szerint azt követően, hogy a vőlegény átvezette menyasszonyát a maga házába, olyan rítust végeztek el, amellyel felvették a családtagok közé, és számára is biztosították a ház bőségét. Ennek során szárított fügével, datolyával, dióval stb. szórták meg (*katakhüszmata*), csupa apró magvas gyümölcscsel, amely a menyasszony termékenységét segítheti elő a szimpatikus mágia logikája szerint. Az ifjú pár, mielőtt a nászszobába lépett volna, Hesztiónak, a házioltár védelmező istennőjének is áldozatot mutatott be. Déméter papnőjével kapcsolatban könnyen elképzelhető, hogy azonos azzal a Flavia Archela Timoxenával, aki Theszpiaiban élt, és Plutarkhosz baráti körébe tartozott.

(*nomosz*) sem ellenkezne, ha én pedig mindkettőtökhöz szólva beszédemmel ünnepelném házasságkötéseket. Hisz a zenében is *lótüzesítő*nek nevezték a hagyományos *aulos*dallamok (*nomosz*)³ egyikét (nyilvánvalóan azért, mert olyan dallamot szólaltat meg, amely felkelti a lovakban a párzás ösztönét),⁴ és a filozófiában is bár sok nagyszerű téma rejlik, legalább annyira fontos egy ilyen házassági beszéd, amely, ha megigézi az ifjú párt, szelíddé és kezessé teszi őket egymás iránt. Ezért azon dolgok lényegét, amelyekről filozófiai neveltetések során gyakran hallottatok, most – hogy könnyebben megjegyezzétek – rövid hasonlatokba gyűjtve adom át nektek közös ajándékkul, és közben azon imádkozom, hogy a Múzsák is ott legyenek Aphrodité mellett, és vele munkálkodjanak.⁵ Mert véleményem szerint nem annyira az illik hozzájuk, hogy holmi lantot vagy lírát⁶ szólaltassanak meg, hanem inkább az, hogy a házaséletben teremtsenek összhangot beszéd, harmónia⁷ és filozófia segítségével. A régiek is Aphroditéval együtt tisztelték Hermészt,⁸ mert arra gondoltak, hogy a boldog házasság titka a párbeszéd; úgyszintén

³ Lefordíthatatlan szójáték: a *nomosz* egyszerre jelent „dallamot” és „hagyományt”.

⁴ A lovak szerelméhez Déméternek is köze lehet. Egy mítosz szerint ugyanis (Pauszaniasz VIII. 25. 4–5) Déméter kancává változva próbált elmenekülni az őt üldöző Poszeidón elől. A tenger istene azonban maga is mén alakját vette föl, és így teljesítette be szerelmét. Démétert több helyütt tisztelték lófejjel és sörénnyel rendelkező női alakban. A lóhátagatást segítő „lótüzesítő” dallamról lásd Ailianosz: *Az állatok természetéről* XII. 44. Hatalmas testük és fizikai erejük miatt a lovak párzása könnyen járhat fizikai sérüléssel akár a mén, akár a kanca esetében, ezért a mai lótenyésztők is segítik a fedeztetést, például fedezettő kantár, rúghám és egyéb eszközök alkalmazásával.

⁵ A költészet istennői már a homéroszi himnuszokban együtt táncolnak a szerelem istennőjével a Khariszok (a báj istennői), a Hórai (Évszakok), Hébé (Fiatalság) és Harmonia társaságában (*A püthói Apollónhoz* 189–195). Theszpiai kultikus életében különösen fontos szerepet játszottak: két, évenként megrendezett ünnepük egyikét a Múzsák, a másikat Aphrodité gyermeke, Erósz tiszteletére tartották. A Múzsák egyik kedvelt tartózkodási helye a boiótiai Helikón hegy volt.

⁶ A két legfontosabb húros, pengetős hangszer. A lant (*kithara*) általában nagyobb és összetettebb felépítésű volt, mint a líra, erőteljesebb és gazdagabb hangzással. Koncerthangszerként használták.

⁷ Az elvont fogalmat megszemélyesített formában istenként is elképzelték. Hésziodosz szerint (*Istenek születése* 937) Harmonia Aphrodité és Arész szerelméből született. Később Kadmosznak, a boiótiai Thébai alapító királyának lett a felesége. Euripidész a kilenc Múzsától származtatja (*Médeia* 831–832).

⁸ Hermész egyaránt értett a beszédhez, beszélgetéshez, valamint a költészethez (a róla szóló homéroszi himnusz szerint ő találta föl, hogyan lehet a teknősbéka páncéljából lantot készíteni).

Peithót⁹ és a Khariszokat is, hogy meggyőzés, ne pedig harc és veszekedés útján kapják meg egymástól, amit akarnak.

1. Szolón úgy tartotta helyesnek, hogy a menyasszony egy birsalma elfogyasztása után feküdjön vőlegénye mellé, azt sugallván ezzel, ha jól értem, hogy a szájak és a hangok első találkozásának jólesőnek és édesnek kell lennie.¹⁰

2. Boiótiában vadspárgakoszorút¹¹ tesznek a fölfátyolozott menyasszonyra. Ez a növény is a legszúrósabb tuskék közt hozza a legédesebb termést, és a menyasszony is annak teszi majd szelíddé és édessé az együttélést, aki nem menekül el, és nem neheztel kezdeti merevsége és nyersesége miatt. Azok a férfiek pedig, akik nem képesek elviselni ifjú feleségeik kezdeti civódásait, azokhoz hasonlítanak, akik a szőlőfürtöt, mert először még éretlen, másoknak hagyják meg. Másfelől sok újdonsült feleség is, amikor az első élmények miatt gyűlölettel néz ifjú férjére, ugyanúgy jár, mint aki tűri, hogy a méh megszúrja, ám a lépesmézet otthagyja.

3. Leginkább az elején figyeljenek oda a házások a nézeteltérésekre és összezőrdülésekre, látván, hogy az összekovácsolt szerkezetek is kezdetben a legapróbb sérülések miatt is könnyen szétesnek, idővel azonban, amikor már összeforrtak az eresztékek, tűzzel vagy vassal is alig lehet szétválasztani őket.

4. Ahogy a tűz könnyen felfolban szalmaszálon, kanócon, nyúlászörön, de gyorsan ki is alszik, ha nem kap bele valami másba, ami képes megtartani

⁹ A Meggyőzés és Rábeszélés vonzó női alakban elképzelt istensége, más kontextusban inkább „csábítás”, amit végez.

¹⁰ Azzal, hogy ételt fogadott el vőlegényétől annak házában, a beleegyezését nyilvánította ki szimbolikusan a menyasszony, hogy ezentúl férjéhez tartozik. Ugyanígy evett a grá-nátalmából Perszephoné is Hadész házában, és ismerte el ezzel az alvilág urát férjének (Homéroszi himnusz Déméterhez 372). S minthogy az almát és különböző fajtáit (ahogy az egész Mediterráneumban, sőt másutt is) a szerelem és termékenység kifejezőjének és előidézőjének tartották, az alma elfogyasztásával férje szerelmét fogadta el. A szokáshoz lásd még Plutarkhosz: *Római szokások eredete* 279F.

¹¹ Az *aszpharagónia* egy olyan vadspárgafajta, mely nemesítve édes gyümölcsöt terem. Azonosítani szokták azzal a – képzőművészeti ábrázolásokon látható – növényvel, melynek hosszú leveleiből menyasszonyi koszorút fontak, lásd Oakley–Sinos 1994, 16. o.

és táplálni, ugyanígy az ifjú házasoknak a testiség és szépség erejétől láng-
ra gyúló heves vágyát sem szabad önmagában elegendőnek és örökkévaló-
nak hinni, csak akkor, ha kapcsolatuk a jellemre alapul, az értelemről táplál-
kozik, és így önálló életre tud kelni.

139A 5. Mérgezett csallival gyorsan és könnyen lehet halat fogni, így azonban
ehetetlen és értéktelen lesz a hal. Hasonlóképpen, azok a nők is, akik
bájitallal és varázsszerrel hálózják be férjeiket, és gyönyörökkel hódítják
meg őket, ostoba, csapodár és züllött társakra lelnek bennük. A varázs-
szerekkel elbűvölt férfiak semmit sem jelentettek Kirkének, és nem is
tudott mit kezdeni velük, amikor disznóvá és számárrá változtak, Odüssz-
szeuszba viszont, akinek helyén volt az esze, és okosan közeledett hozzá,
teljes szívből beleszeretett.¹²

6. Azok a nők, akik szívesebben uralkodnak egy ostoba férjen, mint hogy
hallgassanak egy bölcs férjre, azokra az emberekre hasonlítanak, akik in-
kább akarják a vakokat vezetni az úton, mintsem a látókat követni, akik
ismerik a járást.

B 7. A nők nem hiszik el, hogy Pasziphaé, bár egy király felesége volt, biká-
ba lett szerelmes, pedig látják, hogy egyes asszonyok, akiknek teher szi-
gorú és józan férjük, igen szívesen állnak össze kutyákhoz és kecskékhez
hasonló féktelen és élvhajász férfiakkal.

8. Vannak olyan férfiak, akik gyengeségükben és elpuhultságukban képte-
lenek felpattanni a lóra, s inkább a paripákat tanítják meg arra, hogy tétet
hajtsanak, és hátukra vegyék őket. Ugyanígy egyesek, ha nemesvérű vagy
gazdag asszonyt vesznek a házba, nem magukat teszik különbbé, hanem
őket nyirbálják, abban a hiszemben, hogy a megalázottakon jobban fognak
uralkodni. Márpedig, ahogy a lóval, úgy a nővel szemben is oly módon kel-
lene a gyeplőt használniuk, hogy közben vigyáznak a ló nagyszerűségére
és a nő méltóságára.¹³

¹² A történet az *Odüsszeia* X. könyvében olvasható (239 skk.). Plutarkhosz *Grüllosz* című
dialógusában egy disznó értekezik Odüsszeuszról és Kirkének.

¹³ Szémónidész szerint, aki a nők különböző típusait egyes állatfajokhoz hasonlította, a „ló
jellemű” asszony nem szeret dolgozni, és legfeljebb királynak ajánlatos feleségül vennie

9. A Holdat messze fénylőnek és ragyogónak látjuk, mikor távol áll a Nap-
tól, de eltűnik s mintegy elrejtőzik a szemünk elől, ha közel kerül hozzá.
Ezzel ellentétben a jó feleségnek leginkább a férje oldalán kell tündökölnie,
ám ha az ura nincs vele, akkor otthon kell tartózkodnia, és nem mutat-
kozhat.

10. Helytelenül állította Hérodotosz,¹⁴ hogy a nő alsóruhájával együtt sze-
mérmét is levetkezi. Hiszen épp ellenkezőleg: a tiszta lelkű feleség, mikor
leveszi ruháját, szemérmességét ölti fel helyette; és a házasság akkor ad-
ják leginkább tanújelét egymás iránti igaz szeretetüknek, ha szemérmessé-
güket egymással szemben mindvégig megőrzik.

11. Ha úgy halljuk, hogy két hang összezsundul, mindig a mélyebb hatá-
rozza meg a dallamot;¹⁵ egy bölcsen élő családban minden a két házastárs
egyetértésével történik, ám mégis a férfi felsőbbbsége és akarata tükröződik
valamennyi cselekedetükben.

12. *A nap legyőzte az északi szelet.*¹⁶ Persze, mert a férfi még jobban össze-
fogta és összehúzta köpenyét, amikor a szél le akarta tépni róla, és erősen
fújta rá, de amikor a szél elálltával a nap ereje felmelegítette a levegőt, és
a férfinak melege lett és megizzadt, akkor köpenyével együtt még az ingét
is levetette. A legtöbb asszony is éppen így tesz: elkeseredetten küzdenek
és neheztelnek, ha férjük erővel próbálja leszoktatni a fényűzésről és a köl-
tekezésről, ha viszont szép szóval győzik meg őket, szívesen mondanak le
róla, és megtartják a helyes mértéket.

13. Cato kiűzte a szenátusból azt a férfit, aki leánya jelenlétében megcsó-
kolta saját feleségét.¹⁷ Ez talán túlzás volt a részéről. De ha szégyenletes

(7. 57–70). A ló és lovas kapcsolata (közkeletű metaforáról van szó) a szexuális érintkezés
képzetét is felkelti.

¹⁴ Gügész híres történetére utal, aki ezzel az indokkal igyekszik elhárítani ura, Kandaülész
ajánlatát, hogy tekintse meg meztelenül gyönyörű feleségét (I. 8).

¹⁵ Aristides Quintilianus kifejezetten „férfi” és „női” hangokról és hangnemekről beszél,
és pedig hasonló módon a hangmagasság és dominancia elvét alapul véve (*A zenéről* II. 8.
16). Arról nincs konszenzus, melyikük élt korábban.

¹⁶ Célzás Aiszóposz tanmeséjére (*Mesék* 82).

¹⁷ Az erkölcsi konzervatizmusáról híres idősebb Catóról van szó; a szenátort Maniliusnak

F cselekedet (márpedig az) mások jelenlétében enyelegni, csókolózni és egymást ölelgetni, hogyan ne lenne még szégyenletesebb mások jelenlétében sértegetni egymást meg vitatkozni, és míg feleségünk iránti gyengéd érzelmeinket és kedvességünket csak titokban fejezzük ki, addig szidalmainkat és feddésünket durva őszinteséggel nyíltan és kendőzetlenül zúdítani rá?

140A 14. Semmi haszna a tükörnek, ha nem a tükörképet mutatja, hiába díszíti arany és drágakő.¹⁸ Hasonlóképpen haszontalan a gazdag feleség is, ha nem veszi át férje életmódját, és nem alkalmazkodik ura jelleméhez. A tükör is torz és hasznavehetetlen, ha a jókedvű embernek mogorva arcképet mutat, a bosszúsnak és szomorúnak pedig vidámat és szélesen mosolygót. Rosszul és rugalmatlanul viselkedik tehát az az asszony is, aki savanyú képet vág, amikor a férje játszana vele és kedveskedne, amikor viszont ura komoly, akkor meg játszik és mosolyog. Az előbbi merevségre, az utóbbi a másik semmibevételére vall. Ahogy a matematikusok mondják, a vonalak és a síkok önmagukban nem mozognak, csak a testekkel együtt, ugyanígy az asszonynak se legyenek saját érzései, hanem férjével közösen osztozzon a komolyságban és a szórakozásban, a gondban és a nevetésben.

15. Azok, akik nem szívesen látják, ha feleségük a társaságukban eszik, arra tanítják őket, hogy töltekezzenek egyedül.¹⁹ Ugyanígy azok, akik nem szívesen vannak együtt feleségükkel, nem szórakoznak, nem nevetnek velük közösen, arra tanítják őket, hogy tőlük távol keressék a maguk élvezetét.

B 16. A perzsa királyok törvényes feleségei férjük mellett esznek és velük lakomáznak, de amikor a férfiak szórakozni és poharazni akarnak, elküldik asszonyaikat, helyettük pedig énekesnőket és ágyasokat hívnak; és bizony helyesen teszik, mert így nem vonják bele feleségeiket kicsapongásaikba és

vagy Manliusnak hívták. A *Párhuzamos életrajzokban* szintén megemlíti az anekdotát, azzal kiegészítve, hogy Cato csak akkor ölelte át feleségét, ha mennydörgött, de *tréfásan hozzátette, hogy ő olyankor boldog, amikor Jupiter mennydörög* (17. 7).

¹⁸ Az ókori tükrök finomra csiszolt fémekből készültek, így jóval homályosabb tükörképet voltak képesek nyújtani a ma használatos foncsorozott felületekhez képest.

¹⁹ A nők zugevése az archaikus kortól kezdve megjelenik a nőkről kialakított sztereotípiák között, lásd Szémónidész, fr. 7. 6; 24; 45; 56 Diehl.

részegeskedéseikbe. Ha tehát egy egyszerű ember, aki féktelen, és nem tanult meg uralkodni vágyain, egy hetérával vagy szolgálólánnyal szemérmetlenül viselkedik, nem szabad, hogy a felesége haragudjon és nehezteljen rá, hanem gondoljon arra, hogy férje tiszteli őt, ezért osztja meg mással féktelenségét, kicsapongását és erőszakosságát.

C 17. Ahol a király a zenét kedveli, ott sok zenész terem, ahol az irodalmat, ott sok író, ahol a sportot, ott sok atléta. Hasonlóképpen, ha a férj számára a testi szépség a fontos, asszonyának csak a szépítkezésen jár majd az esze, a gyönyört kedvelő férfi fesletté és szemérmetlenné teszi feleségét, a jót és erényt kedvelő tiszta lelkűvé és erkölcsössé alakítja.

18. Egy spártai nő arra a kérdésre, hogy előfordult-e már, hogy ő közeledett férjéhez, így válaszolt: *Én soha, csak ő énhozzám*. Szerintem éppen ilyen az ideális feleség is: nem utasítja el és nem is húzódozik, ha a férje szerelmesen közelít felé, ő maga viszont soha nem kezdeményez – ez utóbbi hetérához illő és szégyentelen dolog, az előbbi pedig ridegségre és szeretetlenségre vall.

D 19. A feleség ne szerezzen saját bizalmasokat, inkább férje barátai legyenek egyben az övéi is. Első és legfontosabb barátaink pedig az istenek. Amiért is úgy illik, hogy a feleség tartsa tiszteletben azokat az isteneket, akiket a férje tisztel, és őket saját maga számára is egyedüli istenekként ismerje el:²⁰ a babonás szertartások és idegen misztériumok előtt pedig legyen zárva házuk ajtaja. Hiszen az asszony által titokban és rejtve bemutatott áldozatok egyetlen istennek sem szolgálnak örömére.

20. Platón boldognak és szerencsésnek mondja a városállamot, amelyben az „enyém” és „nem enyém” szavak csak elvétve hangzanak el, mivel a polgárok a fontos dolgokat, amennyire csak lehet, közösnek tekintik.²¹ Még inkább hiányoznia kell az ilyen hangnak a házasságból.

²⁰ Plutarkhosznak ez a tanácsa ellenkezik a klasszikus kori athéni szokásokkal. Ekkor a feleség házasságkötése után is részt vett az apja családjában végzett szertartásokban, férje házi isteneinek kultuszánál viszont legfeljebb csak meghívottként volt jelen (Xenophón: *A gazdálkodásról* 7. 8).

²¹ Az idézett helyen az örök vagyonközösségéről van szó (Platón: *Állam* 462c).

E Sőt, ahogy a bal oldalunkat érő ütések az orvosok állítása szerint jobboldalt érezzük, így helyes a feleségnek is férjével, a férjnek meg hitvesével együtt éreznie, hogy – miként a kötelek, ha összefonjuk őket, egymást erősítik – így tartsák fenn közös erővel kapcsolatukat is, egymás kedvességét kölcsönösen viszonzva. Hiszen a természet is testünkön keresztül egyesít bennünket, azért, hogy mindkettőnkből kiválasztva egy-egy részt és azokat összevegyítve közös gyermekkel áldjon meg, és egyikünk se különíthesse el vagy különböztethesse meg a sajátját és a másét. Ezért a vagyonközösség különösen illik a házasulóknak: hogy mindenüket egyetlen tulajdonná öntve és egyesítve ne tartsák az egyik részt a sajátjuknak, a másikat pedig a másikénak, hanem mindent sajátjuk tekintsenek, és semmit se a másikénak.²² Ahogyan bornak nevezzük azt az italt is, amelybe több rész vizet kevertek, mint bort, éppígy a vagyont és a házat is a férj tulajdonának kell mondani, még akkor is, hogyha a feleség hozzájárulása a nagyobb.

141A 21. Helené a gazdagságot, Parisz a gyönyört szerette; Odüsszeusz józan volt, Pénélopé hűséges. Ezért volt az ő házasságuk boldog és irigylésre méltó, míg amazoké iliásznai bajt hozott görögökre és barbárokra egyaránt.

22. Egy római, amikor barátai szemére vetették, hogy elvált tiszta életű feleségétől, aki ráadásul még gazdag és szép is volt, megmutatta nekik saruját, és ezt mondta: *Ránézésre ez is szép és új, de egyikőtök se tudná megmondani, hol szorít.*²³ A feleség tehát ne hozományában bízzék, és ne is származásában vagy szépségében, hanem bensőséges szavaiban, jellemében, alkalmazkodásában (hisz ezek révén kerül legközelebb férjéhez): kapcsolata itt ne komor és rossz hangulatú legyen a hétköznapiak során, hanem harmonikus és örömteli. Ahogy az orvosok jobban tartanak az is-

²² A tulajdon közössé tételének tanácsát annak fényében kell nézni, hogy általános görög gyakorlat szerint a feleség a férj tulajdonában lévő házba költözött, a feleség – olykor komoly értékű – hozománya viszont nem lett közös tulajdon a szó teljes értelmében: a férj szabadon használhatta ugyan, de csak egyfajta haszonélvezeti joggal. Válás esetén (amit a feleség is kezdeményezhetett), maradéktalanul vissza kellett adnia neki. A tanács tehát egy olyan állapotot tűz ki célul, ahol ezek a különbségek teljesen háttérbe szorulnak: a férj nem érezheti a feleséggel, hogy ő a közös otthonuk tulajdonosa, a feleség pedig nem emlékezteti férjét arra, hogy a hozománya viszont az övé.

²³ A történet hőse Lucius Aemilius Paullus Macedonicus (meghalt Kr. e. 160-ban), akit becsületessége miatt övezte köztisztviselői (Plutarkhosz: *Aemilius Paullus* 5).

meretlen eredetű láztól, amely fokozatosan erősödve fejti ki hatását, mint amelynek egyértelmű és komoly oka van, úgy a férj és feleség között is inkább a sokak számára láthatatlan, apró, de állandó és mindennapi ösz-szekülönbözések rontják meg a kapcsolatot, és teszik tönkre az együttélést.

23. Philipposz királynak volt egy thesszaliai szeretője, akiről azt rebes-gették, hogy varázsszerrel bűvölte el az uralkodót. Nem csoda hát, hogy Olümpiasz, a király felesége²⁴ megpróbálta a hatalmába keríteni. Amikor azonban az színe elé került, kiderült, hogy külsőre is szép, és beszélgetni is nemesen és okosan lehet vele. Olümpiasz ekkor ezt mondta: *Felejtsük el a rágalmakat, hiszen te a bensődben hordozod bűverődöt!* Akkor lesz ellenállhatatlan a törvényes feleség is, ha mindent önmagában hordoz: hozományt, jó származást, bűverőt, magát Aphrodité övét²⁵ is, és erénnyel és tisztességgel vívja ki férje jóindulatát.

24. Ugyancsak Olümpiasz volt az, aki a következőképp fakadt ki, amikor egy udvari ifjú szép, ámde rossz hírű leányt vett feleségül: *Ez nincs józan eszénél, különben nem a szemének nősült volna!* Mert nem a szemek örömé-re vagy a pénzt számolgotató ujjak meglegedésére kell feleséget választani, ahogyan egyesek teszik, akik azt mérlegelve nősülnek, hogy az asszony mennyit hoz a házhoz,²⁶ és nem azt, hogy milyen lesz vele együtt élni.

25. Szókratész azt tanácsolta a magukat tükörben nézegető ifjaknak, hogy a csúnyák erényükkel ellensúlyozzák előnytelen külsejüket, a szépek pedig ne tegyék tönkre a külső szépségét a belső rútságával.²⁷ Úgy helyes tehát, ha egy csúnya asszony, valahányszor tükörbe néz, ezt mondogatja magá-ban: *Mi lenne, ha még tisztességes sem lennék?* A szép pedig: *Mi lenne, ha még tisztességes is lennék?* Mert egy csúnya asszony esetében az ér-demel tiszteletet, ha jelleme miatt szeretik, egy szép esetében viszont az, ha inkább jelleme, mint szépsége miatt szeretik.

²⁴ Olümpiasz (Kr. e. 375 körül – 316) II. Philipposz makedón uralkodó (uralkodott Kr. e. 359–336) ötödik felesége volt. Tőle született Nagy Sándor. Több szellemes mondását megörökítette a hagyomány.

²⁵ A mágikus erejű övvel csábította el Héra Zeuszt is (*Iliász* XIV. 214–217).

²⁶ A hozományról lásd a 20. fejezetet.

²⁷ Hasonlóképpen örökíti meg a tanácsot Diogenész Laertiosz is (II. 33).

26. Szicília zsarnoka²⁸ drága ruhákat és nyakláncokat küldött Lüsza-
rosz²⁹ leányainak ajándékba. Lüszaandrosz azonban ezekkel a szavakkal
utasította vissza: *Ezek a cifra ékességek inkább szegényt fognak rám hozni,*
E *mint hogy felékesítenék lányaimat.* De Lüszaandrosz előtt már Szophoklész
is így írt:

*ó, te boldogtalan, ez nem ékesség emeli,
hanem annak hiányát, szíved telhetetlenségét mutatja.*³⁰

Kratész szerint ugyanis: *Ékesség az, ami ékessé tud tenni.*³¹ Az asszonyt is
csak az tudja felékesíteni, ami belülről teszi ékesebbé. Ilyenné pedig nem
az arany, a drágakövek vagy a bíbor teszik, hanem csakis az, ami a méltó-
ság, mértékletesség és szemérmesség benyomását tudja kelteni.

27. Azok, akik a házasságvédő Hérának mutatnak be áldozatot, az epét nem
hamvasztják el az áldozat többi részével együtt, hanem kiveszik, és az oltár
mellé dobják. A szertartás arra utal, hogy az epe és a harag mindig távol le-
gyen a házasságtól. A ház úrnőjének szigora is, mint a száraz bor, jótékony
F hatású legyen és kellemes, ne pedig fanyar, mint az aloé, vagy keserű, mint
a gyögszer.

28. Platón azt tanácsolta Xenokratésznek,³² aki nemes és kiváló tulajdon-
ságai mellett nehéz természetű férfiú volt, hogy mutasson be áldozatot
a Khariszoknak. Úgy gondolom hát, hogy a tisztességes nőnek is leg-
inkább a Khariszokra van szüksége a férjével szemben, hogy ahogyan
142A Métrodórosz³³ mondta: *Élvezze a férjével való együttélést, és ne zsem-*

²⁸ I. Dionüsziosz (Kr. e. 430 körül – 367).

²⁹ Plutarkhosz a Lüszaandrosz-életrajzban kissé másként örökíti meg az esetet: a szegény-
ségben felnőtt spártai király először elutasítja az ajándékot, következő alkalommal azonban
mindkét ajándékul kínált ruhát elviszi, hogy lánya válassza ki, melyik kell neki (2. 4–5).

³⁰ Sem a darab címe, sem a töredék (Szophoklész, fr. 846 TrGF 4 Radt) szövegkörnyezete
nem azonosítható egyértelműen; Hartung (1851, 128. o.) Eriphülére gondol.

³¹ Kratész cinikus filozófus (Kr. e. 365 körül – 285 körül) lefordíthatatlan szójátéka: a meg-
határozandó *koszmosz* szót egy azonos töből képzett igenévvvel (*koszmun*) definiálja. A szó-
játék abban áll, hogy a *koszmosz* „ékességet”, „díszet”, valamint „rendet”, „rendezettséget”
is jelent.

³² Xenokratész (Kr. e. 396/395–314/313) Platón tanítványa volt; Kr. e. 339 és 314 között
állt az Akadémia élén.

³³ Métrodórosz (Kr. e. 331/330–278/277) Epikürosz tanítványa és barátja volt; egy Leontion
nevű hetérát vett el feleségül (vagy ágyasul), lásd Diogenész Laertiosz X. 4. 7.

belődjék azon, hogy tisztességes. Az egyszerű életvitelű nőnek sem kell elhanyagolnia a tisztaságot, az odaadó asszonynak sem a jókedvet. A házasság ugyanis elviselhetetlenné teszi a feleség ragaszkodását, ahogy az ápolatlanság is az egyszerűséget.

29. Az a feleség, aki nem mer ránevetni a férjére, és kicsit tréfálkozni vele, nehogy merésznek és szemérmetlennek tűnjék, semmiben sem különbözik attól a nőtől, aki be sem keni arcbőrét, nehogy még azt higgyék, illatosítja a fejét, és nem is mosakszik, nehogy még azt gondolják, festi az arcát. Ugyanezt látjuk a költőknél és szónokoknál: azok az igazi mesterek, akik kerülnek a közönséges, durva és erőltetett nyelvi kifejezéseket, és a mondanivalóval, az áttekinthető szerkezettel, valamint a jellemábrázolással keltenek hatást, és indítják meg a hallgatót. A ház úrnője is akkor jár el helyesen, ha kerül és elutasít minden szélsőséget, túlzott magakelletést és pompát, mivel inkább abban kell mesterkednie, hogy bájos jellemével és férje iránti odaadó kedvességével a gyönyörűségek közepette a szépre szoktassa rá. Ha azután a feleség természeténél fogva kissé szigorú és erélyes típus, akiből hiányzik a báj, megértőnek kell lennie a férjnek, Phókión³⁴ példáját követve, aki így válaszolt Antipatrosznak,³⁵ amikor az valamilyen erkölcs-telen és hitvány cselekedetre akarta rábírní: *Nem teheted, hogy egyszerre legyek a barátod és a talpnyalód is.* Így kell okoskodnia a férjnek is a józan és szigorú erkölcsű asszonyról: *Nem lehet ugyanaz a nő egy személyben házastárs és hetéra is.*

30. Ősi szokás szerint az egyiptomi nők nem hordtak sarut azért, hogy otthon töltsék az egész napot. Ha nem veheti fel arannyal átszőtt saruját, kar-
kötőjét, bokaperecét, bíborszínű ruháját és gyöngyeit, a legtöbb asszony otthon marad.

³⁴ Athéni hadvezér, aki a makedónokkal kötendő béke elkötelezett híve, majd a makedónok által felállított athéni oligarchikus kormányzó testület tagja volt. A demokrácia visszaállítása után, Kr. e. 318-ban kivégezték. Plutarkhosz öt másik alkalommal is idézte ezt a mondását.

³⁵ Antipatrosz makedón hadvezér (Kr. e. 400 körül – 319), Philipposz bizalmasa. Fontos közvetítő szerepet játszott az Athén és Makedónia közötti béke tető alá hozásában.

31. Miközben felsőruháját vette fel, kivillant egy pillanatra Theanó karja. Erre valaki megjegyezte: – *Milyen gyönyörű kar!* – *De nem közkincs!* – felelte erre az asszony. A tisztességes asszonynak nemcsak a karját, hanem a szavait sem szabad a nyilvánosság elé tárnia. A hangját, akár csak a meztelenségét, szemérmesen féltenie és őriznie kell a kívülről állóktól. Mert ha megszólal, hangja elárulja érzelmeit, jellemét és természetét.

32. Az éliszi Aphroditét úgy formálta meg Pheidiasz,³⁶ amint az istennő egy teknősbékára lép, arra célozva ezzel, hogy az asszonyok az otthonukat őrizték, és maradjanak szótlanok. Mert az asszonynak vagy a férjéhez, vagy a férjén keresztül szabad csak beszélnie, elégedetlenkedésre pedig nincs oka, ha más száján keresztül beszélve, mint hangszerén az *auloszjátékos*, méltóságteljesebb hangon szólal meg.

33. Gazdag emberek és uralkodók, ha filozófusokat támogatnak, nekik és saját maguknak is megbecsülést szereznek, azok a filozófusok azonban, akik a gazdagokat kiszolgálják, nem az ő hírnevüket öregbítik, hanem sajátjukon ejtenek csorbát. Ez a helyzet az asszonyokkal is, mert dicséretükre válik, ha engedelmeskednek férjüknek, de ha inkább uralkodni akarnak rajtuk, az nekik nagyobb szégyen, mint azoknak, akiken uralkodnak. A férj viszont ne úgy uralkodjon feleségén, mint úr a rabszolgája felett, hanem mint lélek a test felett, azzal mindent együtt átélve és vele szeretetben öszeforrva. És miként a lélek is viselheti a test gondját, anélkül hogy rabjává válna a test gyönyöreinek és vágyainak, az asszonyt is lehet jó kedéllyel és kedveskedve irányítani.

34. A filozófusok³⁷ háromféle testről beszélnek: különálló részekből öszszetevődő testekről, mint amilyen egy hajóhad vagy hadsereg, összekapcsolt részekből állókról, mint amilyen egy ház vagy hajó, és természetes

³⁶ Pauszaniász szerint (VI. 25. 1) az aranyból és elefántcsontból készült szobrot Égi Aphroditénak nevezték, szemben Szkopasz közelben felállított bronzszobrával, mely a Közöséges Aphroditét ábrázolta, amint egy bakkecske hátán áll. Pheidiasz a házasság, Szkopasz a prostituáltak istennőjét formálta meg. Pheidiasz szobra minden bizonnyal tengeri teknőst ábrázolt, a tengerből kiemelkedő istennő születésére utalva.

³⁷ Plutarkhosz másutt (*A jósdák hanyatlásáról* 426A) a sztoikus Khrüszipposznak tulajdonít ehhez hasonló nézeteket.

egységet létrehozó testekről, amilyen valamennyi élőlény. Szinte ugyan-
 ez érvényes a házasságokra is: az egymást szerető házastársak természetes
 egységet alkotnak; a hozomány vagy a gyermekek miatt összeházaso-
 dók olyanok, mint az összekapcsolt részekből álló testek; akiket pedig az
 együttválás gyönyöre köt össze, azok semmiben sem különböznek a kü-
 lönálló részekből álló testektől, és kapcsolatukat is inkább együttlakásnak,
 mintsem együttélésnek kellene nevezni. A természettudósok úgy mondják,
 a folyadékok tökéletesen vegyülnek: a házásoknak is így kell egyesíteniük
 testüket, vagyonukat, barátaikat és rokonaikat. Hiszen a római törvényhozó
 is megtiltotta, hogy a házastársak ajándékot adjanak vagy fogadjanak el
 egymástól, de nem azért, hogy ne kaphassanak semmit a másiktól, hanem
 hogy mindenüket közösnek tartsák.³⁸

35. A líbiai Leptis városában az a szokás járja, hogy a házasságkötés utáni
 napon a fiatalasszony elküld egy fazékért újdonsült férje anyjához, ő vi-
 szont nem ad neki, és azt állítja, hogy egyáltalán nincs is fazeka, mindezt
 azért, hogy a feleség már a kezdet kezdetén tisztában legyen az anyós mos-
 tohatermészetével, és ne bosszankodjék és ne duzzogjon, ha később a ket-
 tejük közti viszony még feszültebbé válna. Ennek fényében a feleségnek
 kell megszüntetnie a feszültség kiváltó okát, vagyis az édesanya menyével
 szembeni féltékenységét és versengését a fia szeretetéért. Ennek a heves ér-
 zelemnek pedig az az egyetlen gyógymódja, ha a feleség a saját eszközeivel
 biztosítja magának a férje szeretetét, anélkül hogy a fiú szeretetét elvonná
 az anyjától, vagy kisebbitené azt.

36. Úgy tűnik, hogy az anyák fiaikat szeretik jobban, mert azok segíteni
 tudnak nekik, az apák pedig lányukat, mert azok rászorulnak segítségük-
 re. De talán az egymás iránti tiszteletből is igyekszik mindkettő éreztetni,
 hogy jobban szereti a másikhoz közelebb állót. Ebben talán nincs is sem-
 mi rendkívüli, az viszont különleges lelkiezőre vall, ha a feleség nagyobb
 tiszteletet tanúsít férje szülei, mint saját szülei iránt, és ha valami bántja,
 azoknak mondja el, övéi előtt pedig eltitkolja. Mert ha bizalmat tanúsítasz
 mások iránt, bízni fognak benned, s ha szeretetet mutatsz, szeretni fognak.

³⁸ Ulpianus (*Digesta* 24. 1–2) Antoninus Pius császárra hivatkozik annál a törvénynél,
 melynek előzményére Plutarkhosz gondolhatott. A törvényhez lásd még Plutarkhosz:
Római szokások eredete 265E.

37. A Kürosz mellett harcoló görögöknek a hadvezérek megparancsolták, hogy ha az ellenség csatakiáltással támad, csendben várják be, ha viszont hallgatnak, ők indítsanak csatakiáltással ellentámadást. Az asszony – ha van egy kis esze – csendben marad, amikor férje haragjában kiabál, de ha férje túlságosan szótlan, beszél hozzá, vigasztalja, és így próbálja nyugtatni.

D 38. Euripidész helyesen ítélte el azokat, akik bor mellett szólaltatták meg a lantot.³⁹ Mert inkább a haraggal és a gyásszal szemben kell a zenéhez fordulni, mint hogy még felszabadultabbá tegyük azokat, akik egyébként is oldott hangulatban vannak. Higgyétek el, hogy rosszul teszik, akik a gyönyör kedvéért hálnak együtt, de amikor harag és nézeteltérés támad közöttük, akkor külön fekszenek, ahelyett, hogy éppen ekkor hívnák segítségül Aphroditét, az efféle bajok legjobb orvosát. A költő is erre tanít, amikor azt mondatja Hérával:

*megszüntetem régi viszályuk [meggyőzve e kettőt],
hogy kerevetjén újra szives szerelembe fonódjék.*⁴⁰

39. Mindenképpen el kell kerülni azt, hogy a feleség megbántsa férjét, és hogy a férj megsértse feleségét, de leginkább akkor vigyázzanak erre, ha együtt hálnak. Egy vajúdástól kínlódo asszony így szólt azokhoz, akik az ágyra próbálták fektetni: *Hogyan szűnhetnének meg fájdalmaim azon az ágyon, ahonnan erednek?* A hitvesi ágy szülte viszályokat, sértéseket és haragot viszont nem könnyű máshol és más alkalommal helyrehozni.

40. Azt hiszem, van valami igazság abban, amit Hermioné mond:

*A hozzám járó sok gonosz fehércseléd
okozta vesztet.*⁴¹

³⁹ Euripidész: *Médeia* 190–200.

⁴⁰ Az *Iliász* XIV. 205 és 209-ből összeállítva.

⁴¹ Próza fordításban: *Rosszindulatú asszonyok látogatásai tettek tönkre engem*. Euripidész *Andromakhé* című darabjában (930) Hermionét azért emésztí feltékenység, mert férjének, Neoptolemosznak ágyasa, a rabszolgaként Trójából elhurcolt Andromakhé fiat szült. A női pletykák még inkább férje ellen hangolják. A nők egymás közti diskurálásához, mint legfőbb veszélyforráshoz, lásd Plutarkhosz: *Feleségem vigasztalása* 610B, ahol ugyanezzel a sorral utal a jelenségre.

Ilyesmi pedig nem szokott magától történni, csak akkor, ha a férjjel szem-
 ármanykodó nők számára, hanem a feleség füleit is. Ezért a feleségnek,
 már ha van egy kis esze, leginkább ilyenkor kell befognia a fülét, és el-
 tartsa észben azt, amit Philipposz mondott. Ő ugyanis állítólag, amikor
 a barátai megpróbálták a görögök ellen uszítani, mondván, hogy egyfoly-
 tában csak szidják őt, pedig csak jót köszönhetnek neki, mindössze ennyit
 mondott: *Mi lenne, ha még rosszul is bánnék velük?* Ha tehát ezek a minden
 lében kanál nők azzal jönnek: *A férjed folyton csak bánt téged, hiába sze-
 reted, hiába vagy hozzá hűséges,* azt kell válaszolni: *Mi lenne, ha tényleg
 elkezdeném gyűlölni, és csúnyán bánnék vele?*

41. Egyszer, amikor egy ember hosszú idő után megpillantotta szökött
 rabszolgáját, és utánaeredt, a szolgának pedig sikerült bemenekülnie egy
 malomba, ezt mondta neki: *Kívánhattam volna-e jobbat, mint hogy itt ta-
 láljalak meg?* Így, ha a feleség féltékenység miatt neheztel a férjére, és már
 azon van, hogy írásban is bejelentse, hogy elhagyja őt, akkor mondja ezt
 magának: *Mivel is tehetném boldogabbá a vetélytársamat, mint hogy lát-
 hatja, hogy tele vagyok keserűséggel, veszekszem a férjemmel, és egyene-
 sen a házat meg a hitvesi ágyat is átengedem neki?*

42. Az athéniak háromszor végeznek szent szántást. Az elsőt Szkironnál,
 a legkorábbi vetés emlékére, a másodikat Rariában, a harmadikat pedig az
 Akropolisz lábánál, ezt Ökörfogatosnak hívják. Mindegyik közül legszen-
 tebb azonban a gyermeknemzés céljából történő házassági szántás és vetés.
 Szophoklész helyesen nevezte Aphroditét *termékenységet hozó Kythereiá-
 nak*.⁴² Ezért leginkább ebben kell körültekintőnek lennie a férjnek is, a fe-
 leségnek is. Tartózkodjanak a házasságon kívüli és törvénytelen kapcsola-
 toktól, és ne vessenek ott, ahol nem szeretnék, hogy gyümölcse teremjen az
 együttlétnek, mert ha mégis gyermek születik az ilyen viszonyokból, akkor
 bizony szégyenkeznek miatta, és titkolják.⁴³

⁴² Nem tudni, honnan származik a töredék (Szophoklész, fr. 847 TrGF 4 Radt).

⁴³ A gyakorlatban a férjekkel szemben jóval megengedőbb volt a közerkölcs és a jogi
 szabályozás is. Például az Egyiptomban talált hellenisztikus és császárkori házassági
 szerződések csak azt tiltják a férjnek, hogy tartós kapcsolata legyen egy másik nővel (vagy

C 43. Miután Gorgiasz, a szónok⁴⁴ felolvasta az egyetértésről szóló beszédét Olümpiában a görögöknek, Melanthiosz⁴⁵ megjegyezte: *Ő ad nekünk tanácsot az egyetértésről, aki otthon maga sem tudta egyetértésre bírni saját feleségét és szolgálónőjét, pedig ők csak hárman vannak?* Alighanem valami szerelmi viszony szövődhetett Gorgiasz és a szolgáló közt, az asszony meg féltékeny lett a lányra. Aki a városban, az agorán és a barátai közt akar rendet teremteni, annak bizony a saját házában is rend kell hogy uralkodjon. Úgy látszik ugyanis, hogy az asszonyok hibái könnyebben maradnak titokban mások előtt, mint az ellenük elkövetett ballépések.

D 44. Ha igaz volna, hogy a feleségek ugyanúgy felingerülnek és eszüket vesztik az illatszerek szagától, mint ahogyan állítólag a macskák megvadulnak és megzavarodnak tőle, akkor furcsa lenne, ha a férfiak nem tudnának tartózkodni ettől, hanem a maguk rövidke élvezete miatt elnéznék, hogy asszonyaiknak ekkora szenvedést kell kiállniuk. Nos, minthogy tényleg szenvednek, de nem attól, hogy férjeik illatszereket használnak, hanem mert más nőkkel hálanak, igazságtalan dolog, hogy egy kis szórakozás miatt ennyire megbántják és felingerlik feleségeiket, és nem úgy közelednek hozzájuk, mint ahogyan a méhekhez (akikről azt tartják, hogy haragszanak és harcolnak azokkal, akik nővel háltak),⁴⁶ vagyis tisztán és hűségesen.

45. Csillogó ruhában nem szoktak elefántokhoz közelíteni, vörösben pedig bikákhoz, hisz ezek a színek ingerlik föl leginkább az állatokat. Azt mondják, hogy a tigrisek megőrülnek a dobszótól, teljesen megvadulnak,

fiúval), míg a nő semmiféle formában nem lehet hűtlen a férjével szemben, lásd Pomeroy 1984, 95–97. o.

⁴⁴ A Gorgiaszról (lásd *Hogyan kell az ifjúnak költeményeket olvasni?*, 14. jegyzet, ebben a kötetben) szóló anekdota a filozófus-életrajzok egyik motívumára emlékeztet, ahol a filozófus (például Szókratész, Arisztotelész) szerelmi életében nem tud megfelelni a saját maga által hirdetett elveknek.

⁴⁵ Valószínűleg a komédiaköltővel azonos, akit nőiessége és falánksága miatt gúnyoltak pályatársai.

⁴⁶ Az ókori felfogás szerint a méh a legtisztább állat a szexualitás terén. Nem párzással szaporodik (Plinius: *Természetről* XI. 16. 46), és fullánkjaival megbünteti a hűtlen szerelmeseket és házasságtörőket (Theokritosz 1. 105) is. Megtámadja a nőket, ha megérzi rajtuk a férfi illatát, de még a méhésznek is ajánlatos megtartóztatnia magát a szerelemtől, ha méhei közvetlen közelébe akar menni (Columella: *A mezőgazdaságról* IX. 14. 3).

és magukat mardossák. Minthogy tehát egyes férfiak a piros és vörös színű ruhát nem tudják elviselni, mások a cimbalom és a dob hangja miatt lesznek idegesek, miért olyan nagy baj, ha a feleség tartózkodik ezektől, nem bosszantja és nem ingerli fel férjét, hanem békében és nyugalomban él vele együtt?

46. Egy nő ezzel a mondattal szerelte le Philipposzt, amikor az erőszakoskodni próbált vele: *Eressz el, sötétben úgyis minden nő egyforma.* Ez jó válasz az ilyen erőszakos élvhajhászokkal szemben, a jó feleségnek viszont épp a lámpa kialudtával kell a leginkább megmutatnia, hogy ő nem olyan, mint a többi nő, sőt pont ilyenkor, amikor a teste a sötétben nem látható, ekkor kell bizonyítania a férje iránti önzetlenségét, ragaszkodását, odaadását és szeretetét.

F 47. Platón azt tanácsolta az öregeknek, hogy különösen tiszteljék a fiatalokat, hogy azok is tisztelettel viselkedjenek velük szemben.⁴⁷ Mert ha az öregektől nem így látják, a fiatalokban sem lesz tisztelet és szerénység. 145A A férj is emlékezzék erre, és senki mást ne tiszteljen jobban a feleségénél, minthogy a hitvesi ágy vagy mértékletességre, vagy féktelenségre tanítja az asszonyt. Mert az a férj, aki a maga gyönyöre után fut, de asszonyát tiltja ettől, semmivel sem különb annál, aki azt parancsolja feleségének, hogy küzdjön meg azzal az ellenséggel, akinek ő már megadta magát.

B 48. A szépítkezés imádatával kapcsolatban pedig, Eurüdiké, szeretném, ha elolvasnád és emlékezetedbe vésnéd, amit Timoxena írt Arisztüllához.⁴⁸ Te pedig, Pollianus, ne gondold, hogy feleséged lemond majd a különlegességekről és a költekezésről, ha azt látja, hogy másutt te magad sem veted meg ezeket, hanem kedvedet leled aranypoharakban, szobafalakra festett képekben, öszvérek és lovak díszesen megmunkált szügyvédőiben. Nem lehet kiűzni a női lakosztályból a fényűzést, ha szabad bejárása van a férfi

⁴⁷ Platón: *Törvények* 729b.

⁴⁸ Timoxena Plutarkhosz felesége volt. A nők öltözködése az újpüthagoreus filozófusnők egyik legkedveltebb témája volt, de már a xenophóni Iszkhomakhosz is a kozmetikumok mellőzését írja elő – házvezetőnek nevelt – feleségétől (Xenophón: *A gazdálkodásról* 10. 1–13). Az ajánlás címzettje, Arisztüllá nem azonosítható.

lakrészébe. A te korodban már tanulmányozhatod a filozófiát: bizonyítások és érvelések erejére támaszkodva tökéletesítsd jellemed, azokkal társalogj és érintkezz, akik javadra válhatnak. A hasznos és értékes dolgokat pedig méh módjára gyűjtsd össze mindenhol, gondosan őrizd magadban, add át feleségednek, és beszélgess róluk vele; hadd legyenek a legszebb gondolatok a legbelsőbb és legközelebbi barátai. Hiszen *atyja vagy néki és úrnő anyja s bátyja*,⁴⁹ de legalább ennyire nagyszerű hallani, amikor feleségünk így szól: *Uram, bizony te vagy vezetőm, filozófusom és tanító-mesterem a legszebb és legistenibb dolgokban*. Az ilyen ismeretek eleve távol tartják a nőt az illetlen viselkedéstől, szégyell majd táncolni a geometriához értő nő, nem engedi magához varázsszerek bűverejét, akit Plátón és Xenophón szavai bővöltek el. Ha meg valaki azzal kérkedik, hogy lehozza a holdat az égről, ő nevet majd azoknak a nőknek tudatlanságán és együgyűségén, akik ilyesmikben hisznek. Ő ugyanis nem járatlan a csillagászatban,⁵⁰ és hallott már a thesszaliai Hégétór lányáról, Aglaonikéről,⁵¹ aki ismerte a teljes holdfogyatkozás jelenségét, ezért előre meg tudta alapítani annak időpontját, amikor a hold árnyékba borul, s így félrevezette a nőt, és elhitette velük, hogy ő maga hozza le a holdat. Gyermeket egyetlen asszony sem tud foganni férfi nélkül; az elhalás következtében összezsugorodott formátlan magzatokat, ezeket a hússzerű képződményeket „malomkönek”, torzszülött magzatoknak nevezik. Óvakodni kell, nehogy a nő lelkében kialakuljanak ilyenek. Mert ha nem fogadják be a szép szavak magvait, és nem osztoznak férjükkel a műveltségben, pusztán önmaguktól sok furcsa elképzelés, alantas vágy és érzés fogan meg bennük. Te azonban, Eurüdiké, leginkább a bölcs és derék emberek mondásaival társalkodj, ajkaidra pedig mindig azokat a gondolatokat vedd, amelyeket leánykorodban mellettünk sajátítottál el. Ezzel megörvendezetteted uradat, elnyered a többi nő csodálatát, ritka és becses díszed ráadásul semmibe sem kerül majd. Mert ennek a gazdag nőnek gyöngyeit vagy annak az idegennek selyemruháit megszerezni és hordani csak nagy árat fizetve

⁴⁹ Andromakhé szólítja meg így Hektórt (*Iliász* VI. 429).

⁵⁰ Az első női csillagász a Kr. e. 4–3. század fordulóján élt Diophila volt, akinek művét még Kallimakhosz is felhasználta.

⁵¹ A thesszaliai nők közmondásosan értettek a boszorkánysághoz.

F

146A

lehet, de Theanó⁵² díszé, Kleobulináé⁵³ és Gorgóé, Leónidasz feleségéé⁵⁴ és Timokleáé, Theogenész húgáé,⁵⁵ az öreg Claudiáé,⁵⁶ és Corneliáé, Scipio fizetned sem kell, velük felékesítve pedig dicsőségben és boldogan élhetsz. Hiszen, ha Szapphó olyan büszke volt dalai szépségére, hogy egy gazdag nőnek így írt:

*ha meghalsz, fekszel majd, és senki sem gondol rád,
hisz neked nem nyílnak
a pierai rózsák,⁵⁸*

hogyan ne lehetnél te még inkább büszke magadra, ha te nem rózsákat, hanem gyümölcsöket kapsz a Múzsáktól, akik így ajándékozzák meg a műveltség és filozófia csodálót?

Megjegyzések a fordításhoz:

A fordítás Paton–Wegehaupt–Pohlenz–Gärtner 1993 (283–294. o.) alapján készült, és eredetileg 2001-ben jelent meg az *Antik Tanulmányokban* (45, 309–321. o.). A fordítás szövegén nem változtattunk, a jegyzeteket viszont kibővítettük. A fordításnál és a jegyzetek készítésénél figyelembe vettük D. A. Russell fordítását és S. Pomeroy kommentárját (lásd Pomeroy 1999).

⁵² Lásd 31. fejezet.

⁵³ Kleobulosznak, a hét bölcs egyikének lánya; Kr. e. 570 tájára tehető virágkora. Hexameterben megfogalmazott rejtvényeiről volt nevezetes, melyeket még Arisztotelész is elismeréssel idézett.

⁵⁴ Kleomenész spártai király lánya Kr. e. 506 körül született. Bölcs mondásait több helyütt idézi Hérodotosz (V. 48; V. 51; VII. 205; VII. 239; IX. 10) és Plutarkhosz is (*Spártai nők mondásai* 225A; 227E; *Lükurgosz* 240D–E).

⁵⁵ Bátyja boiótiai hadvezérként esett el Khairóneiánál. Timoklea nem annyira bölcsességével, mint hősiességével tűnt ki, amikor Nagy Sándor elpusztította Thébait.

⁵⁶ Valószínűleg Claudia Quintáról van szó, aki Kr. e. 204-ben a második pun háború idején azzal bizonyította tisztaságát, hogy csodálatos módon megmozdított egy, a Tiberisben megfeneklett hajót, mely Magna Mater szobrát szállította fedélzetén.

⁵⁷ Scipio Africanus lánya (Kr. e. 190 körül – 105 körül), Tiberius és Gaius Gracchus édesanyja. Gyermekai áldozatos neveléséről vált legendássá alakja, különösen azért, mert személyes figyelemmel kísérte fejlődésüket, és igen alapos műveltségben részesítette őket.

⁵⁸ Szapphó, fr. 55 Lobel–Page.